

ПРОБЛЕМА ВИВЧЕННЯ КРИМОЗНАВЧОЇ ПОДОРОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIX ст. У СУЧАСНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Проаналізовано внесок вітчизняних та закордонних дослідників у вивчення кримознавчої подорожньої літератури першої половини XIX ст. Окреслено коло проблем, пов'язаних із класифікацією та аналізом записок мандрівників. Особливу увагу приділено студіям сучасних кримських істориків і краєзнавців. Встановлено, що проблемі історико-краєзнавчого опанування Кримського півострова в першій половині XIX ст. досі не було присвячено жодної комплексної узагальнюючої праці.

Ключові слова: подорожня література, Крим, сучасна історіографія, кримознавство.

Проанализирован вклад отечественных и зарубежных исследователей в изучение крымоведаческой литературы путешествий первой половины XIX в. Очерчен круг проблем, связанных с классификацией и анализом записок путешественников. Особое внимание уделено исследованиям современных крымских историков и краеведов. Установлено, что проблеме историко-краеведческого освоения Крымского полуострова в первой половине XIX в. до сих пор не было посвящено ни одной комплексной обобщающей работы.

Ключевые слова: литература путешествий, Крым, современная историография, крымоведение.

The article assesses the contribution of domestic and foreign researchers in the studies of travel literature that is dedicated to Crimea in first half of the XIX c. The range of issues relating to the classification and analysis of travellers' notes is outlined. Particular attention is paid to the studies which were conducted by Crimean historians and ethnographers. It is established that till now there was no comprehensive general research dedicated to the problem of historical and intellectual seizing of the Crimean peninsula at the first half of the XIX c.

Key words: travel literature, Crimea, modern historiography, Crimean studies.

Вітчизняні та закордонні мандрівники, що відвідали Кримській півострів у першій половині XIX ст., зробили помітний внесок у господарське та інтелектуальне опанування краю. Активне вивчення Північного Причорномор'я західноєвропейськими та російськими вояжерами розпочалося відразу ж після інкорпорації регіону до складу Російської імперії і помітно активізувалося після утворення в жовтні 1802 р. Таврійської губернії. Завдяки їх подорожнім творам до нас дійшли цінні відомості про стан античних і середньовічних пам'яток, особливості етнічного складу регіону, розвиток містобудівництва й торгівлі.

Перші спроби аналізу публіцистичних та наукових праць іноземних і вітчизняних пілігримів про Крим були зроблені російськими вченими більше ста п'ятдесяти років тому. Розробка даної тематики триває до нинішнього часу не тільки в Україні, а й за кордоном. Сучасні дослідники виділяють три основні періоди в історіографії цієї проблеми: дорадянський (XIX – початок XX ст.), Радянський (жовтень 1917 – серпень 1991 р.) та сучасний (серпень 1991 – до теперішнього часу). Саме в сучасний період історіографія

збагатилася найбільшою кількістю праць, присвячених проблемі вивчення кримознавчої подорожньої літератури першої половини XIX ст.

Сучасний етап розробки теоретичних і методологічних питань історії подорожей у вітчизняній історіографії розпочався в 90-ті рр. XX ст. Одним з найбільш цікавих досліджень цього часу, що торкнулося кримської проблематики, стала монографія професора Мюнхенського університету Олексі Максимовича Вінтоняка (1915-2011) «Україна в описах західноєвропейських подорожників другої половини XVIII століття», яка була опублікована в Мюнхені й у Львові 1995 р. [1] Завдяки вибору невеликого хронологічному відрізьку, історик вдалося зосередитися на біографіях 14 європейських мандрівників, серед яких були Б. Гакет, І. А. Гільденштедт, П. С. Паллас, Ф. де Тотт, які брали безпосередню участь у вивченні Кримського півострова в останній третині XVIII ст. О. М. Вінтоняк визначив, що інтерес цих мандрівників до Таврії був обумовлений соціально-економічними та культурними процесами, що розгорнулися на території Північного Причорномор'я в ході його поступової інтеграції до складу Російської імперії в останній третині XVIII ст.

На зламі ХХ-ХХІ ст. українські історики помітно активізували розробки з цієї тематики. Саме в цей період були підготовлені дисертаційні дослідження Петра Олеговича Бочана «Україна в поглядах німецьких і французьких вчених, послів і мандрівників ХVII-ХІХ ст.» [2] та Наталі Олексіївни Никифоренко «Мандрівні записки Й. А. Гільденштедта як джерело з соціально-економічної історії України другої половини ХVIII ст.» [3]. Дослідники В. В. Ададуrow, М. А. Вальо, А. А. Стрилко розглянули історію опанування Кримського півострова в контексті загального процесу вивчення українських земель західноєвропейськими мандрівниками та науковцями наприкінці ХVIII – на початку ХІХ ст. Саме ці вітчизняні вчені довели, що інтелектуальне опанування Тавриди відбувалося на тлі зростаючого інтересу закордонної інтелектуальної еліти до проблем історії України в часи інтенсивної соціально-економічної перебудови після здобуття Росією південноукраїнських територій.

Сучасна російська історіографія наприкінці 80-х років ХХ ст. – на початку першого десятиліття ХХІ ст. збагатилася рядом ґрунтовних досліджень, присвячених вивченню Російської імперії в цілому, і Кримського півострова зокрема, вітчизняними та зарубіжними вояжерами. З-поміж учених, які вперше звернулися до висвітлення ролі подорожей в історико-краєзнавчих студіях, слід виділити праці кандидата історичних наук директора Архіву РАН Віталія Юрійовича Афіані. Історик розглянув записки мандрівників не лише як історичне джерело, а й як культурний феномен, а самі вояжі – як метод історико-краєзнавчого опанування різних регіонів Російської імперії. Крім того, В. Ю. Афіані належить ґрунтовна студія про російського письменника і видавця П. П. Свіньїна (1787-1839), який відвідав Кримський півострів в 1825 р. [4]. Серед монографій інших авторів цього періоду, у яких розглядалася історія подорожей по Тавриді, слід відзначити праці М. С. Альперовича [5] та В. П. Козлова [6].

Низка ґрунтовних праць, присвячених розвитку історико-краєзнавчого вивчення Півдня Росії, належить доктору історичних наук директору С.-Петербурзької філії Російської академії наук Ірині Володимирівні Тункіній. 1989 р. нею було захищено кандидатську дисертацію «Становление классической археологии в России (ХVIII – середина ХІХ вв.)» [7], у якій вперше висвітлено роль подорожей у вивченні Криму і його античної спадщини. 2002 р. дослідниця підготувала монографію «Русская наука о классических древностях юга России (ХVIII – середина ХІХ вв.)», що базується на масиві архівних документів Санкт-Петербурга і Москви [8]. І. В. Тункіна реконструювала основні етапи дослідження старожитностей Тавриди російськими та західноєвропейськими антикознавцями й локалізувала місцеві об'єкти історичної пам'яті, що досліджувалися археологами та істориками найбільш інтенсивно.

З-поміж інших російських дослідників, що торкнулися кримської тематики у своїх наукових розробках, слід відзначити М. В. Бессарабова, Ю. К. Копелевіч, А. П. Люсого, і Е. Д. Фролова. У їх студіях визначено роль столичної інтелігенції в справі вивчення та охорони історико-культурної спадщини Тавриди в першій половині ХІХ ст.

Із загальної маси наукових робіт, присвячених аналізу записок мандрівників, які відвідали Північне Причорномор'я на зламі ХVIII – ХІХ ст., що були підготовлені за кордоном, слід виділити монографію американського дослідника – професора Стенфордського університету Ларі Вулфа «Inventing Eastern Europe: The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment» («Винайдення Східної Європи: мапа цивілізації у свідомості епохи Просвітництва»), яка вперше була видана в Стенфорді в 1994 р. [9]. У цій роботі історик, спираючись на фундаментальну працю Едварда Саїда «Orientalism» («Орієнталізм»), розкрив концептуальні особливості сприйняття Східної Європи письменниками та мандрівниками епохи Просвітництва. Особливу увагу автор приділив Кримському півострову. Л. Вулф переконливо довів, що європейські подорожні (Ф. де Тотт, Е. Кравен, Л. Ф. де Сегюр, Ш.-Ж. де Лінь) сприймали Тавриду як складову «l'Europe Orientale» – європейського простору, де панував східний спосіб життя.

Окремі сюжети історико-краєзнавчого вивчення Тавриди пілігримами різних країн Європи в ХVIII-ХІХ ст. стали висвітлюватися кримознавцями на початку 90-х років ХХ ст. Піонерами в цій галузі у 1993-1994 рр. виступили науковий співробітник Керченського історико-археологічного музею В. Н. Боровкова, доцент Сімферопольського державного університету ім. М. В. Фрунзе В. М. Даниленко та краєзнавець Д. В. Колупаєв. Популяризація студій, які розкривають значення подорожей в історичному і культурному освоєнні Криму, пов'язана з проведенням у 1998-2003 рр. серії авторитетних міжнародних конференцій під загальною назвою «Пілігрими Крима: путешествия по Крыму, путешестввенники о Крыме», що супроводжувалася виданням однойменного збірника наукових праць.

Першою вдалою спробою висвітлити роль вітчизняних і зарубіжних мандрівників у вивченні Кримського півострова стала монографія доктора історичних наук професора Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського Андрія Анатолійовича Непомнящого «Записки путешественников и путеводители в развитии исторического крымоведения Крыма (последняя треть ХVIII – начало ХХ вв.)» (1999 р.) [10]. Автор на основі репрезентативної джерельної бази визначив причини та основні напрямки історико-краєзнавчого опанування півострова російськими та іноземними вояжерами; показав їх роль у становленні та еволюції краєзнавчих студій; окреслив коло найбільш гострих проблем, з якими зіткнулися пілігрими при вивченні краю; систематизував різноманітний бібліографічний матеріал 10 мовами. Водночас поза його увагою опинився комплекс проблем, пов'язаних з охороною та вивченням місцевих старожитностей; формуванням образу Тавриди у свідомості вітчизняної та західноєвропейської інтелектуальної еліти; визначенням особливостей сприйняття краю представниками різних країн та соціальних верств.

Надалі науковець зосередив свою увагу на розробці персоналізованої історії кримознавства в ХVIII на початку ХХ ст. Із числа найбільш важливих робіт професора А. А. Непомнящого слід виділити моно-

графію «Історичне кримознавство (кінець XVIII – початок XX століття): біобібліографічне дослідження» [11], а також його фундаментальну двотомну працю «Подвижники кримведения», що містить просопографічний портрет вітчизняних дослідників і мандрівників (у т. ч. – П. І. Кюппена, М. М. Мурзакевич та ін.), які зробили вагомий внесок у вивчення історії та етнографії Тавриди [12; 13]. Крім того, у низці ґрунтовних публікацій А. А. Непомнящего розкрито роль зарубіжних і російських учених-вояжерів (В. Ф. Зуева, П. С. Палласа, Ж.-Ф. Гамби та ін.) у господарському та історико-краєзнавчому опануванні Кримського півострова на зламі XVIII-XIX ст.

У 90-ті роки XX ст. проблема дослідження історико-культурного освоєння Криму вітчизняними мандрівниками була порушена кандидатом історичних наук Тетяною Федорівною Григор'євою в дисертаційному дослідженні «Становлення та розвиток краєзнавства на Півдні Україні (80-ті рр. XVIII ст. – 60-ті рр. XIX ст.)», а також у низці її публікацій, у яких досить поверхово висвітлено роль наукових експедицій і приватних подорожей у вивченні Тавриди в XVIII-XIX ст. [14]. Зазначимо, що праці Т. Ф. Григор'євої є компіляціями більш ранніх розробок інших авторів і не вносять принципово нових положень у дослідження визначеної проблеми.

На початку XXI ст. місцевими дослідниками було розширено коло проблем, пов'язаних з історією вивчення краю російськими та зарубіжними пілігримами в доряднянський період. Так, джерелознавчий аналіз записок англійських вояжерів на сьогодні є одним з актуальних питань у кримській історіографії. Провідним фахівцем у цій галузі є кандидат філологічних наук Олена Миколаївна Деремедведь, яка 2008 р. захистила кандидатську дисертацію «Жанровые особенности английской женской литературы путешествий конца XVIII – первой половины XIX века (на материале произведений о Крыме)» [15] і опублікувала монографію «Крымская Ривьера: авантюрные приключения англичанок в Тавриде» [16]. Результати досліджень філолога також розкрито в низці наукових публікацій. У цих роботах на основі сучасних методологічних принципів (гендерний і рецептивний підхід) розкрито перебіг вивчення та особливості сприйняття Кримського півострова британськими вояжерами: Р. Лайеллом, Е. Кравен, М. Гатрі, М. Холдернесс та ін. О. М. Деремедведь вдалося не тільки реконструювати біографії цих пілігримів, докладно описати маршрути їх пересування Тавридою, а й охарактеризувати значення їх подорожей у формуванні образу краю в свідомості британської інтелігенції на зламі XVIII – XIX ст.

Серед інших кримознавців, що звернулися до вивчення даної тематики, відзначимо В. М. Калашникова, Н. М. Колесникову, Н. М. Красіну, Р. І. Татарінцева, М. І. Храпунова. На відміну від О. М. Деремедведь, цим дослідникам не вдалося ґрунтовно вивчити дану проблему, оскільки їх публікації носять описовий або компілятивний характер. Так, статті кандидата історичних наук Микити Ігоровича Храпунова, присвячені аналізу подорожніх записок Р. Хербера і С. Греллета, практично повністю складаються з перекладів їхніх творів, у той час як

проблемні моменти рецепції історії та культури краю англійцями висвітлені досить поверхово. Відсутня оцінка значення подорожей цих пілігримів у справі вивчення Кримського півострова представниками англійської інтелігенції на початку XIX ст. Автор не має уявлення про генезу історико-краєзнавчих досліджень у Тавриді на зламі XVIII – XIX ст., не знайомий він й з науковим доробком з питань історії кримознавства. Це, у свою чергу, призвело до викривлення інтерпретації інтелектуального осягнення краю британськими вояжерами [17; 18].

Доробок російських мандрівників, які взяли участь в історико-культурному опануванні Кримського в першій половині XIX ст., систематично досліджується місцевими краєзнавцями з кінця 90-х років XX ст. З публікаціями, що присвячені цій проблематиці, виступили О. І. Бронштейн, В. Г. Єна, О. Ю. Маленко, А. В. Мальгін, М. Р. Мальгіна, Т. О. Прохорова та ін.

Однією з найбільш змістовних робіт з цієї проблеми є монографія кандидата філологічних наук генерального директора Центрального музею Тавриди Андрія Віталійовича Мальгіна «Русская Ривьера: курорты, туризм и отдых в Крыму в эпоху Империи (конец XVIII – начало XX в.)» [19]. У першому розділі книги, який носить назву «К брегам полуденной Тавриды», автор звернувся до вивчення ролі вітчизняних та зарубіжних мандрівників у становленні Кримського півострова як популярного об'єкта туризму. А. В. Мальгін, слідуючи висновкам професора А. А. Непомнящего, визначив основні причини, що зумовили підвищену увагу пілігримів до краю («старожитності», «природа», «етнографічна екзотика»), окреслив основні напрями їх пересування, охарактеризував особливості перебування вояжерів на півострові на межі XVIII-XIX ст. [19, с. 16-20].

У цілому ж основна маса публікацій кримських дослідників носить поверховий і фрагментарний характер, не відрізняючись глибиною аналізу творів вітчизняних вояжерів про Крим. Так, публікації аспірантки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського Тетяни Олександрівни Прохорової являють собою примітивний переказ кримського етапу маршруту експедиції відомого російського мецената А. М. Демидова [20; 21]. При цьому авторка проігнорувала комплекс найважливіших архівних джерел (у т. ч. й особовий архівний фонд родини Демидових), а також рецензії, опубліковані в доряднянській Росії, на твір, виданий за підтримки філантропа. Все це не дозволило їй об'єктивно розкрити значення подорожі групи європейських учених на чолі з А. М. Демидовим в історико-краєзнавчому опануванні Тавриди в 30-ті роки XIX ст. Інші публікації Т. О. Прохорової, присвячені науковій експедиції цього філантропа, також містять ряд суттєвих недоліків. Одна з її робіт має назву «Фредерік Ле-Пле: Довід французького соціолога з «Путешествие в Южную Россию и Крым» [22]. У статті, що спирається переважно на джерела з мережі Internet, відсутні будь-які посилання на роботи самого Ф. Ле-Пле, який не відвідував (!) Кримський півострів під час експедиції 1837 р., так і на монографії чи наукові публікації про цього вченого. Крім того, під

час подорожі француз, що був випускником Паризького гірничого інституту, виконував обов'язки інженера, а до соціологічних досліджень звернувся лише до середини XIX ст. Відповідно, взаємозв'язок його розробок у сфері суспільствознавства і твору «Путешествие в Южную Россию и Крым» видається досить сумнівним.

Наукові та літературно-публіцистичні твори франкомовних мандрівників про Тавриду також досить активно вивчаються кримськими істориками і філологами. З-поміж робіт, присвячених вояжерам із Франції і Швейцарії, виділимо публікації Г. М. Ніколенко, В. В. Орехова, Т. М. Фадеєвої. Дослідження історико-літературної спадщини польських письменників і громадських діячів, які відвідали Тавриду в кінці XVIII – на початку XIX ст., знайшло відображення у наукових студіях аспіранта Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського Сергія Вікторовича Громенка. Він звернувся до аналізу записок польських вояжерів як цінного історичного джерела, що істотно розширює уявлення про соціально-економічний і культурний розвиток регіону в зазначений період [23].

На сучасному етапі місцеві краєзнавці активно використовують твори вітчизняних і зарубіжних мандрівників для реконструкції історії різних населених пунктів півострова, а також для відновлення картини етнічної палітри краю в дорадянський період. У цьому ключі підготовлені публікації О. Г. Герцена, Т. Г. Гордєєвої, М. Б. Кизилова та ін.

Так, у монографії Михайла Борисовича Кизилова «Karaites Through The Travelers' Eyes: Ethnic History, Traditional Culture and Everyday Life of the Crimean Karaites According to the Descriptions of the Travelers» («Караїми очима мандрівників: етнічна історія, народна культура і повсякденне життя кримських караїмів у описах мандрівників») записки вітчизняних та іноземних вояжерів (А. Н. Демидова, П. С. Паласа, П. І. Сумарокова та ін.) залучені для реконструкції побуту та обрядів караїмів Тавриди, їх одягу, занять, будинків, традиційної кухні, вірувань та особливостей

релігійних традицій [24]. Крім того, твори пілігримів використані як джерело з історії караїмської громади в Криму, взаємовідносин з кримськими татарами, органами місцевої влади тощо. М. Б. Кизилов, спираючись на здобутки західноєвропейської історіографії, представив наступну класифікацію подорожньої літератури: реляції дипломатів; наукові праці; щоденники; мемуари; дорожні замітки у вигляді листів; звіти місіонерів; літературні твори; спогади та звіти бранців; окремі статті та нотатки, опубліковані в періодичній пресі, альманахах, наукових збірниках [24, р. 47]. На наш погляд, така класифікація є не зовсім коректною і повною, оскільки в ній не враховані автобіографії вояжерів, у яких також відбивалися відомості про їхні подорожі. Ми вважаємо, що спогади та звіти бранців ми не можемо віднести до записок мандрівників, оскільки полонених не можна відносити до кола вояжерів у зв'язку з тим, що вони не мали свободи вільно пересуватися по тих чи інших землях.

Підсумовуючи історіографічні здобутки українських і закордонних учених, відзначимо, що активізація студій кримознавчої подорожньої літератури відбулася на початку 90-х років XIX ст. Завдяки працям О. В. Деремедведь, А. А. Непомняшого, І. В. Тункіної сучасне кримознавство досягло істотного прогресу в реконструкції причин, наслідків та ходу вивчення Кримського півострова російськими та західноєвропейськими пілігримами за часів Російської імперії. Водночас, історіографічний огляд проблеми показав, що роль подорожей в історико-краєзнавчому вивченні Тавриди в пострадянський період так і не стала предметом окремого комплексного дослідження, оскільки більшість публікацій з даної тематики носить фрагментарний або оглядовий характер. Відсутність у вітчизняній історіографії ґрунтовних узагальнюючих робіт з проблеми вивчення Криму російськими та зарубіжними мандрівниками в першій половині XIX ст. обумовлює необхідність активізації розробок у цій сфері та залучення провідних здобутків західноєвропейської наукової думки щодо методів вивчення подорожньої літератури.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Вінтоняк О. М. Україна в описах західноєвропейських подорожників другої половини XVIII століття / О. М. Вінтоняк. – Львів : Мюнхен : Дніпрова хвиля, 1995. – 141 с.
2. Бочан П. О. Україна в поглядах німецьких і французьких вчених, послів і мандрівників XVII – XIX ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : 07.00.01 «Історія України» / Петро Олегович Бочан. – Чернівці, 2008. – 20 с.
3. Никифоренко Н. О. Мандрівні записки Й. А. Гільденштедта як джерело з соціально-економічної історії України другої половини XVIII ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / Наталя Олексівна Никифоренко. – Донецьк, 2000. – 17 с.
4. Афиани В. Ю. Русский путешественник Павел Петрович Свиньин (1787-1839) / В. Ю. Афиани // Краеведы Москвы / [сост. Л. В. Иванова, С. О. Шмидт]. – М. : Московский рабочий, 1991. – Вып. 1. – С. 45-59.
5. Альперович М. С. Франциско де Миранда в России / М. С. Альперович ; [отв. ред. Б. И. Коваль]. – М. : Наука, 1986. – 352 с.
6. Козлов В. П. Колумбы российских древностей / В. П. Козлов. – 2 изд. – М. : Наука, 1985. – 176 с. – (Серия: «Страницы истории нашей Родины»).
7. Тункина И. В. Становление классической археологии в России (XVIII – середина XIX вв.) : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. ист. наук / Ирина Владимировна Тункина. – Л., 1989. – 16 с.
8. Тункина И. В. Русская наука о классических древностях юга России (XVIII – середина XIX вв.) / И. В. Тункина. – СПб. : Наука, 2002. – 676 с., 156 ил.
9. Wolff L. Inventing Eastern Europe : The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment / L. Wolff. – Stanford, Calif. : Stanford University Press, 1994. – XIV, 419 p.
10. Непомнящий А. А. Записки путешественников и путеводители в развитии исторического краеведения Крыма (последняя треть XVIII – начало XX века) / А. А. Непомнящий ; Ин-т укр. археологии и источниковедения им. М. С. Грушевского НАН Украины. – К., 1999. – 211 с. – (Серия: «Научно-справочные издания по истории Украины» ; вып. 46).
11. Непомнящий А. А. Историчне кримознавство (кінець XVIII – початок XX століття) : біобібліогр. досл. / А. А. Непомнящий. –

- Сімферополь : Бізнес-Інформ, 2003. – 456 с., іл.
12. Непомнящий А. А. Подвижники крымоведения : в 2 т. / А. А. Непомнящий. – Симферополь : СГТ, 2006. – Т. 1. – 324 с. – (Серия: «Библиография крымоведения» ; вып. 7).
 13. Непомнящий А. А. Подвижники крымоведения : в 2 т. / А. А. Непомнящий. – Симферополь : СГТ, 2008. – Т. 2 : TAURICA ORIENTALIA. – 600 с. – (Серия: «Библиография крымоведения» ; вып. 12).
 14. Григорьева Т. Ф. Становление и развитие краеведения на Юге Украины (80-е гг. XVIII в. – 60-е гг. XIX в.) : автореф. дисс. на соискание науч. степени канд. ист. наук : 07.00.01 «Історія України» / Татьяна Федоровна Григорьева. – К., 1991. – 15 с.
 15. Деремедведь Е. Н. Жанровые особенности английской женской литературы путешествий конца XVIII – первой половины XIX века (на материале произведений о Крыме) : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. филол. наук : 10.01.04 «Зарубежная литература» / Елена Николаевна Деремедведь. – Симферополь, 2008. – 24 с.
 16. Деремедведь Е. Н. Крымская Ривьера : авантурные приключения англичанок в Тавриде / Е. Н. Деремедведь. – Симферополь : Сонат, 2008. – 208 с.
 17. Храпунов Н. И. Крым в описаниях Реджинальда Хербера (1806 г.) / Н. И. Храпунов // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. – Симферополь, 2008. – Вып. 14. – С. 645-697.
 18. Храпунов Н. И. Путешествие по Крыму Стивена Греллета / Н. И. Храпунов // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. – Симферополь, 2010. – Вып. 15. – С. 656-681.
 19. Мальгин А. В. Русская Ривьера : курорты, туризм и отдых в Крыму в эпоху Империи (конец XVIII – начало XX в.) / А. В. Мальгин. – Симферополь : Сонат, 2004. – 352 с., ил.
 20. Прохорова Т. А. Анатолий Николаевич Демидов и его «Путешествие в Южную Россию и Крым»... / Т. А. Прохорова // Культура народов Причерноморья. – 2009. – № 152. – С. 92-97.
 21. Прохорова Т. А. История одного путешествия : Анатолий Николаевич Демидов и его «Путешествие в Южную Россию и Крым»... / Т. А. Прохорова // Воронцовский сб. / Черноморский православный фонд ; отв. ред. И. Н. Шкляев. – Одесса, 2010. – С. 127-142.
 22. Прохорова Т. А. Фредерик Ле-Пле : опыт французского социолога из «Путешествия в Южную Россию и Крым» / Т. А. Прохорова // Ученые записки Таврического нац. ун-та им. В. И. Вернадского. Сер. : исторические науки. – 2008. – Т. 21 (60), № 1. – С. 21-26.
 23. Громенко С. В. Stepy, morze i dógu : польские путешественники конца XVIII – начала XX века о Крыме / С. В. Громенко ; [под ред. и вступ. ст. А. А. Непомнящего]. – Симферополь : Антиква, 2011. – 304 с., ил. – (Серия «Библиография крымоведения» ; вып. 14).
 24. Kizilov M. B. Karaites Throrough The Travelers` Eyes : Ethnic History, Traditional Culture and Everyday Life of the Crimean Karaites According to the Descriptions of the Travelers / M. B. Kizilov. – Simferopol ; Warsaw, 2003. – 269 p.

РЕЦЕНЗЕНТИ: д.і.н., професор **Г. В. Боряк**; к.і.н., професор **Є. Г. Сінкевич**

© Г. С. Каушлієв, 2011

Стаття надійшла до редколегії 04.09.2011 р.